

Polysémie a kolokace: případ adjektiva měkký

František Čermák

1. Úvod

Popis lexikální sémantiky byl vždycky problémem, především kvůli nedostatku dat a kritérií, v korpusové éře zase kvůli „nadbýtku“ dat a v důsledku pouhých začátků hledání nových kritérií, která by ukázala, jak je třídit, analyzovat a vyhodnocovat. Je zřejmé, že nabízí-li jeden z největších slovníků na světě, Oxfordský slovník (1986/1971), pro jediné velké sloveso set 154 významů s velkým množstvím podvýznamů (Webster, 7. vyd., jich tu má pro podobné *run* 125), je třeba se ptát, jak k takovému členění dospěl. Situace není ovšem jiná ani jinde, ba ani v českém slovníkářství. Vymezení významů ve slovnících je až divoce odlišné a ve více srovnatelných slovnících (zvláště velkých jazyků) si přístupy zásadně odporují a liší se téměř ve všem, především ve formulaci definic i v samotné segmentaci významu. Smutnou zkušeností také bývá, že řada významů rádoobydefinovaného slova vlastně definována plně není, resp. že se tyto významy (kontextem dané a v něm ověřitelné) nevejdou pod definice uváděné slovníkem (stov. i níž češtinu). Přitom se odhaduje, že pro jazyky jako angličtina (Webster) je až 40 % lexémů polysémních. To je ovšem zkráceně. Zatímco na jedné straně je prakticky vyloučeno, aby v centru jazyka byla nějaká slova monosémní, stejně (téměř) vyloučeno je, aby na jeho periferii byla slova polysémní. Z jiného hlediska je výskyt a rozsah polysémie silně dán typologicky, kdy jazyky izolanční (jako angličtina) mívají polysémie nejvíc, zatímco jazyky flektivní a aglutinační mnohem méně (jako čeština a finština, stov. Čermák 2000, 2002 a jeho statistiky). Souvisí to především s ne/motivovaností, resp. značkovostí/popisností formy slova a jeho celkovou délkou.

Je zřejmé, že všechna potřebná informace je k dispozici v syntagmatice, kontextovém užívání slov, specifický tvarů (některé významy jsou vázány jen na určité tvary a nelze je zobecnit) a až sekundárně lexémů, a to ve skutečných autentických kontextech, jaké dnes dosud poměrně krátkou dobu nabízí velký korpus.

1.1. Cíl a zdroje této studie

Cílem této práce je kriticky prošetřit hlavní problémy lexikografické praxe vyplývající z potřeby popsat polysémní lexémy a pokusit se naznačit jak možné metody, uplatnitelné při popisu lexikonu, tak jejich hranice a omezení. Obecně je třeba za východisko přijmout zásadu, které se budeme držet i zde, že žádá plně objektivní a spolehlivá metoda vedoucí k postulování toho či onoho počtu významů pro daný lexém neexistuje a lexikografové se ve svém členění sémantického

spektra (zatím) jen střejují do lépe či hůře odhadovaných pododdělení, které pak nejsou ani ostře oddělená ani vyčerpávající. Lépe je tato heuristická praxe, opřena jen někdy a vždy jen částečně o konsistentní kritéria, vidět na více srovnatelných slovnících především velkého jazyka, například angličtiny, které se můžou lišit (a většinou liší) velmi značně. V takové situaci čeština bohužel není.

Zásadním východiskem celé práce je reálný a relativně vyčerpávající úzus, jak ho dnes zachycují velké reprezentativní korpusy, především v podobě kolokačních vztahů mezi slovy. Tyto kolokační, obecněji syntagmatické vztahy, odrážející sémantická a formální pravidla, se promítají do příslušných kolokačních lexémů, na kterých je budována v minulosti i dnes jakákoliv abstrakce a zobecnění týkající se jazyka. A jen skrze syntagmatické, kolokační vztahy, do nichž slovo vstupuje, je možné ho poznat a popsat. Úhm kolokací daného lexému, od nejčastějších a opakovaných (jádro) až po řidké a příležitostné (periferie, nové metafory), který představuje kombinatorický profil takového lexému, jeho „jazykový život“ a hlavní část jeho saussurovsky chápané hodnoty, se dá pochopitelně podle frekvence jednotlivých kolokací dělit na jádro a další typy. Proti omezeným zdrojům ručně budovaných a selektivních lexikálních archivů minulosti je korpus dnes už zásadně natolik rozsáhlý, že k většímu zkrácení poměrů v úzu daného lexému při jejich zapojení zpravidla nedochází a získaný pohled je možné, na základě takto objektivních dat, poprvé považovat za aspoň v základu spolehlivý a umožňující i relativně vyčerpávající popis. Stále přitom zůstává problémem interpretace korpusem nabídnutých dat a spolehlivost a síla platnosti užitých kritérií při takové interpretaci.

Vlastním zdrojem zde byl pochopitelně synchronní psaný korpus SYN2000 o rozsahu 100 miliónů slov (<http://ucnk.ff.cuni.cz>), jakkoliv pro dílčí, rychlejší a hlavně přehlednější vzhled se používal také jeho 10x zmenšený obraz SYNEK (10 miliónů slov). Takto se hlavním zdrojem pozornosti a úvah stala konkordance lexému měkký ze SYN2000 o rozsahu 3 549 výskytů (tj. 0,035 % všech jeho slov) a pomocným zdrojem konkordance téhož lexému ze SYNEKU o rozsahu 438 výskytů (tj. 0,044 %).

1.2. Teorie významu a některé vhledy

Za hlavní typy lexikálního významu, pokud se omezíme v zásadě jen na autosémantika (u synsémantik je na místě spíše uvažovat funkci), lze považovat (1) notionální význam (A) deskriptivní nebo (B) relační a (2) nedeskriptivní, evaluativní (pragmatický). Význam deskriptivní v podstatě „deskribuje, popisuje“ a např. u adjektiva tím dál specifikuje význam své „hlavy“, tedy výchozího lexému, ke kterému je jako kolokát dodáván (u substantiva takový jasný vztah k jinému lexému či „hlavě“ ovšem absentuje). Vztahuje se obvykle k vlastnosti, rysu kolokátu, který je v něm obsažen trvale, byť v různém stupni či podobě (takto *stůl* má jako jeden z rysů materiál, *dřevo, kov, plastik, sklo* apod., a to s jejich vlastnostmi, ne však třeba *tekutinu* či *plyn*), a tak například kolokace *hnědý stůl* či *měkký stůl* jen selektují a specifikují vlastnosti dané jedním z rysů samotného substantiva). Ve zvláštních případech může být z různých důvodů deskriptivní význam i oslabe-

ný, redukovany, jevící se jako vágní, obvykle buď z důvodů laxnosti, nedbalosti mluvčího, popř. plyne i z jeho záměru. Význam (2) **relativní, relační** obvykle vyplývá z inherentní vlastnosti kolokátu. Bývá to často rys řadící lexém (hierarchicky, hyponymně) do vyšší třídy a pod nějaký středový pojem (takto je *pes* automaticky *zvíře* a má tedy i rysy *zvířete*, kde pak např. *živý pes* je kolokace, v níž rys životi je převzat od hyperonyma). V jiném případě, zvláště u některých adjektiv (někdy se jim říká **relační**), se takový rys patřící původně k substantivu, vyjadřuje takovým adjektivem přímo (adjektivum *letadlový* má jako hlavní rys „letadlo“). Pro tento druhý případ pak platí, že nelze jako redundantní tvořit kolokace takového adjektiva a výchozího substantiva a kolokace **letadlové letadlo* neexistuje. Typologicky se tedy jazyky dost liší, řada jazyků tento typ adjektiv nemá a uchyluje se tu ke konverzi aj.

Vedle toho jsou i významy, které v dané kolokaci k lexému pouze přidávají a vyjadřují subjektivní postoj mluvčího, tedy (2) význam **evaluativní** (viz dále, 2.12, stov. i mj. Cruse 2004).

Polysémií lexémy, kterých je v každém jazyce zřejmě většina (určitě pak v jeho frekventovaném jádru), lze z hlediska jejich povahy členit na dva odlišné typy, založené na dvou typech polysémie. Takto lze uvažovat o **polysémii** (1) hierarchické či hierarchizované a (2) horizontální. Polysémie hierarchická se zakládá na dvou základních typech a je tedy (A) **hyponymní** (*pes* může být jak *zvíře* tak *samec*, princip hyponymie) či (B) **meronymní** (*dveře* jsou jak celé „vybavení“ včetně zárubně a rámu, tak jen pohyblivá část, princip meronymie).

Horizontální polysémie se naproti tomu zakládá na dvou tradičních principech (A) **metafory** (princip podobnosti) a (B) **metonymie** (princip kontinguity, souměrnosti). O obojím viz dále.

Polysémie jako jev existence více významů u téže formy se registruje už dávno, měli na ni snad poprvé upozornit už Stoikové ve Starém Řecku. Je obecně ve slovníku neprediktabilní a nepravidelná a tedy i zdrojem trvalé diskuse i frustrace, kdy nelze předpokládat, že u stejného typu slov (například v jediné třídě) se bude vyskytovat všude stejná a ve stejné míře. Jistou výjimkou je **polysémie pravidelná** (Aprésjan 1974, psali o ní však dříve i jiní), která do jisté míry prediktabilní je. Je založena hlavně na metonymii, srov. souvztáženosti mezi typovými dvojicemi *strom/dřevo* (tedy *smrk* jako *strom* a *dřevo*, *třešeň* jako *strom* a *dřevo* atd.), *strom/ovoc*, *rostlina/květ*, *zvíře/maso*, *skladatel/hudba* atd.; zcela pravidelná však není. Nejméně systérová naproti tomu je zřejmě metafóra.

Historicky, etymologicky (vztahy mezi jednotlivými významy lze obvykle nazvat také etymologickými) se polysémie rozšiřovala především díky dvěma známým sémantickým procesům, metafoře a metonymii, a tedy procesům založeným na základě podobnosti a nějaké (např. funkční) souvislosti.

Problém s takovýmto obecným konstatováním je hned několikový. Co do své podstaty se ví, že ne všechny souvislosti mezi významy polysémního lexému jsme schopni takto vyložit, můžou být nejasné, zastřené či není pak ani jasno to, který z těchto principů vlastně platí. Běžným problémem, promítajícím se i do řazení významů v rámci polysémního popisu, bývá i to, že původní, výchozí význam je

už řídký či zastřený a není výhodné k němu jasně poukazovat. Největší problém však je v tom, že pokud se vztah metaforický či metonymický vůbec mezi významy lexému ilustruje, bývá to na jasných a jednoduchých případech a ty jsou nejčastější u substantiv. U jiných slovních druhů však situace ani zdaleka tak jasná být nemusí.

Je-li na jedné straně pravda, teprve nedávno a důsledně (znovu)objevovaná, že některé významy jsou vázány jen na určitou **formu** a ne na lexém celý, je na druhé straně pravda i to, že mezi významem slova (kterým se dnes, i pod vlivem korpusové lingvistiky, obvykle míní pouhý jeden textový tvar lexému, tedy jeho **alolex**) a systémovým a abstraktním lexémem není vztah prostý. Pro polysémií slovo/lexém přechodem do textového tvaru nastává několik zásadních změn. Iá hlavní a nejnámější je zrušení polysémie v textu a určení významu, resp. smyslu jediného (**redukc**e a **selekc**e), obvykle v důsledku volby mluvčího. Jindy, a to už je reflektováno méně, je takovéto určení významu, resp. smyslu dáno předem už užitým kontextem, který si ho vynucuje (**koerce**). „Konečně se však význam, resp. smysl může modifikovat souhrnou se sémantikou kolokujících slov, tj. v zásadě obohatit nebo ochudit (**modifikace**). Především pod tento třetí případ však patří i takové užití, které vede k vágnosti, obvykle vědomé neurčitosti a oslabení významu lexému. V zásadě se má za to, že v textu nelze užít slovo ve dvou protikladných významech zároveň. Případy jako *Ódpovědně jsem tu detektivku dočetl* však naznačují, že jakkoliv je jasný rozdíl mezi *detektivkou* ve smyslu „fyzická kniha“ a „obsah, příběh“, že v dané větě se míní obojí a že tedy tento druh polysémie kontext neodlišuje a neruší. Avšak stejně jako vůči takovým a jiným názorům lze vznést námitku i zde: při jazykové hříčce, jakkoliv je vzácná a vyžaduje určitý kontext a podmínky, toto možné je a proto se také posluchač směje či baví.

Teoreticky se bez kontextu obejdou jen takové lexémy, jejichž význam je zvenčí závazně definován, tedy **termíny**; ty pak v kontextu žádné změny při svém užití nedoznávají a jsou vždy stejné. To ovšem neznamená, že v praxi je nelze jako celek či aspoň jejich část aktualizovat a že tudíž nemůžou s kontextem interagovat. S nástupem determinologizace a přechodem lexému od termínu k běžnému apelativu toto ovšem přestává platit.

Kritéria lišení sémantického spektra lexému nejsou jasná a osíře se tu liší heuristické a do značné míry autorsky podmíněné příslupy na straně jedné (v praktické lexikografii) a stále se proměňují teoretické názory jednotlivců, popřípadě škol (zvláště na metaforu orientovaných kognitivistů) na straně druhé. Sémantické teorie (cf zvl. Cruse 2004, Ravin et al. 2000) vedle jejich rozlišitelnosti však spojuje, že žádná z proponovaných teorií není otestována co do své realističnosti a deskriptivní síly na podstatném, rozsáhlém slovníkovém, natožpak korpusovém materiálu. Jiným problémem je to, že se tyto teorie, často logicky založené a někdy opřené i o formální aparát, téměř výhradně soustřeďují na odlišení typů a subtypů významu v textu, resp. kontextu (obvykle větném), a o významu, resp.

polysémii v systému nevytvářejí téměř nic.

V množství úvah a názorů se jich obvykle opakuje jen několik málo. Tak se má za to, že za dva významy mají být uznány takové části významu lexému, které jsou navzájem jasně protikladné (antagonistické), ale to ani zdaleka nelze vztáhnout na sémantické spektrum celé (pak se uvažují podtypy těchto významů či sémantické fasety apod.). V jiném pojetí a zvláště dříve se zdůrazňovalo, že mezi jednotlivými významy, jsou-li živé, je průnik, který se zakládá na společném rysu, sému (Filipec et al. 1985). Oba pohledy nejsou v rozporu, jen zdůrazňují odlišné stránky věci. Navíc první (antagonismus) je parolový, zatímco druhý (průnik) je langueový. To ovšem neznamená, že situace je tu jednoduchá a takto jednoduše vystržitelná (průnik není zatím definován).

1.3. Problémy lexikografické: kritéria rozlišení polysémie a metajazyk

Obecná a obecně přijímaná kritéria identifikace a vnitřní segmentace polysémie neexistují, praxe je od slovníku ke slovníku různá napříč celou Evropou i Amerikou (viz i výše). Hlavním problémem je určení, ze kterých a z kolika částí se sémantické spektrum lexému skutečně skládá, v jaké jsou souvislosti a v jakém sledu se dají optimálně prezentovat, a jak neponechávat při popisu větší či menším reziduum významu neurčené. Téměř bezpečným signálem takového mírně řečeno neúplného přístupu je častá praxe nabízet z onoho rezidua aspoň něco a z rozpaků to označovat nálepku *přeneseně*. Otázky metafory a metonymie jsou často nejasně a příliš vágní na to, jakkoliv v pozadí uvažování jsou, aby posloužily vlastní klasifikaci významu.

Samostatným a neřešeným problémem je jazyk, kterým se postulované významy prezentují, tedy *metajazyk*. Obvyklý a v zásadě nutný požadavek, aby byl malý a obecný (a ovšem konsistentně užitý), je obtížně splnitelný. Častým problémem tu bývá *nadgeneralizace* (overgeneralization), nadměrně a neprávem zobecňující z jednoho či jen několika výskytů odhadovaný význam na význam platný obecně (obecněji), je tu i nebezpečí tautologie, definice kruhem apod. Není však vždy nutné tento problém takto řešit, nenabízí-li se k tomu vhodný metajazyk. Vždy se totiž aspoň nabízí příslušná kolokace, na kterou lze odkázat a která stojí v kontrastu k jiným, nebo se dá pojmut definice zobecněním typického širokého a dostatečného kontextu, do kterého je definiendum prostě vloženo apod. (přístup slovníků Cobuild). Častou chybou totiž bývá, že lexikograf zapomene, že význam vzniká až územ, v kontextu a kolokacemi, a z nich je každá generalizace, obecně plná úskalí a nebezpečná, možná vždy jen částečně. Krajiním případem, kdy taková generalizace významu komponentu z kolokace možná není vůbec, jsou frazémy a idiomy.

Sémantika je bez formy nemyslitelná, sama o sobě je fikcí. Proto i pokusy posulovat v minulosti takové její jednotky jako je *sémém*, jsou nerealistické a nebyly přijaty. Pokud se naproti tomu termíny jako (**sémantický**) *rys* užívají, není to proto, že by byly (dobře) definovány, ale proto, že vlastně termíny nejsou, označují vždy něco jiného, totiž kontrast, a mají tedy především diferenční povahu (ve smyslu Saussurovském). A proto i zde pokusy je institucionalizovat a dát jim koncep-

tuální rámeček (*průnikové, kompatibilní, nadřazené sémy, archisém* apod.) nejsou přesvědčivé a pro skutečný popis se nikdy nepoužily (stejně jako např. na úrovni formální navrhované termíny jako *lexie* apod.). Nikdy se u nich totiž neprokázalo, na solidním materiálu a systematicky, že je podporují (diferenční) poměry po formální stránce; pouhá dobře zvolená ilustrace bez pokračování v dalším popisu samozřejmě nestačí.

2. Adjektivum měkký a jeho kolokabilita

Význam a úzus i tohoto adjektiva, rozpoznatelný jen skrze jeho kolokabilitu a tedy povahu jeho kolokátů, lexémů, které s ním vytvářejí kolokace, je obecně prostý a soustřeďuje se v zásadě do dvou syntagmatických funkcí, věštinové „atributové“ (respektive, řečeno nesyntakticky, presubstantivní, tj. ve struktuře A-S) a „predikátové“ (resp. postverbální, tj. ve struktuře V-A), která je frekvenčně i typem zapojení verb značně menší.

Aspekty zde rozebírané, použité postupně v popisu, zahrnují: valence, (syntagmatická) funkce, opozice, frekvence, denotát, popř. sématické třídy kolokátů, ale i aspekty další (jako životnost).

Konkordance adjektiva *měkký* byla manuálně anotována na hlavní třídy, doplněna o aspekty opozitnosti a další a tak se stala základem pro následující analýzu (ve stručné verzi je představena v příloze).

2.1. Adjektivum měkký ve slovnících

2.1.1. Analýza stavu a evidence problémů

Oba poslední české jednojazyčné slovníky (SSČ a před ním SSJČ) k adjektivu *měkký* přistupují v podstatě stejně a v jeho široké **polysémii** vidí tři významy, srov.

- 1) *poddávající se, málo odolávající tlaku,*
- 2) *vzbuzující (na pohled n. na poselech) dojem jemnosti,*
- 3) *podléhající snadno citu, citlivý, soucitný, povolný.*

Tyto definice jsou především z SSČ (ozávorovaná a zpřesňující část druhé pochází z SSJČ), poslední definice nevýznamnou úpravou spojuje SSČ s SSJČ (viz Příloha). Nechme zatím stranou, že (na rozdíl od SSJČ) je 3. význam v SSČ nepřipustně založený na synonymii, která obecně ani zde nic nedefinuje, ale jen kruhem odkazuje jinam, a podívejme se, nakolik definice samy o sobě, tj. bez význam zpřesňujících a doplňujících příkladů uživatele informují o tomto adjektivu jed- noznačně. Pro toto ověření použijeme však napřed (dobových) příkladů, které slovníky samy uvádějí.

Takto hned u významu prvního není jasné, o jaký tu *tlak* jde; fyzický, psychologický, nebo ještě jiný? Znamená to pak, že *měkká pájka* či *měkká voda* se poddává snadno tlaku či mu málo odolává? A je *měkká norma* taky taková? A dále, vyplývá z uvedeného popisu *tlaku* taky možnost příslušný předmět apod. mačkat, krájet, řezat či trhat? Zdá se, že první tři „Ivarovací“ činnosti možné jsou, čtvrtá (trhat), jakkoliv je podobná třetí, však nikoliv. Přijďme-li k popisu významu druhého, můžeme se ptát, nakolik se jim vystihuje význam adjektiva *měkký* v kolokacích *měkká souhláska*, *měkký (skloňovací) vzor*, *měkká stupnice*, tj. význam „jemný“? Třetí význam se podle slovníku orientuje na oblast citovou, a je na místě se pak tedy ptát, nakolik atributy *citlivý*, *soucinný* vystihují význam kolokací *měkká výchova* či *měkká zvěř*. Sám slovník pak pro jistotu uvádí, že význam kolokace (lépe frazému) *naladit někoho na měkko* je lépe vystižený jako „dojmout“ (SSJČ); u obdobného frazému v SSČ, tj. *být na měkko*, resp. *je hned na měkko* či opět v SSJČ *měkké srdce* se neuvádí už informace žádná.

Protože se adverbium *měkce* necitlivě přihnízdoává u obou slovníků hned za adjektivum, ale bez jakéhokoliv lišení významů či aspoň poukazu na ty, které se liší u adjektiva, je uživateli ponechán osudu a vlastní invenci už úplně. Má se takto uváděná kolokace (frazém) *mít měkce ustláno* chápat jako „povolující pod tlakem (viz význam 1)“, „vzbuzující dojem jemnosti (viz 2)“ či „podléhající snadno citu (viz 3)“, nebo ještě jinak? Nezdá se, že na uvedené (a další slovníkové) příklady lze zcela snadno a bez problému použít trojčlenný sémantický rastr, který slovníky nabízejí. V jistém smyslu se může zdát, že vlastně hodně předběhly i dnešní kognitivistické přístupy, které dosti liberálně a často bezprincipiálně hledají metafory téměř všude (přesto se zdá, že *měkké i* by každý kognitivista z výchozího významu „vzbuzující dojem jemnosti“ vyvozovat nemusel). Z jiného hlediska se však už dávno ví, že jakýmsi podivným odhadem přilepit frazém k tomu či onomu významu některého komponentu je nesmyslné, nefunguje to.

Pokračujeme-li a podíváme se na údajný sémantický profil daného adjektiva na kolokacích jiných a zčásti novějších, pak zase není jasné, pod který z naznačených významů řadit adjektivum *měkký* například v kolokaci *měkká droga*, *měkký (horský) vzduch*, *měkká ekonomika*, *měkká koncepce*, *měkká jízda (na lyžích)*, *má měkkou braťu* a v mnohých dalších a naznačené sémantické spektrum daného adjektiva tak znovu přestává vyhovovat.

Všem problémům ovšem zdaleka není konec. Podíváme-li se pro jednoduchost na to, na co se v definici odkazuje, tedy na metajazyk a pak na to, co se o něm říká ve stejném zdroji (SSJČ), situace se stává ještě nepřehlednější. Srov. *jemnost* ve významu 2, resp. heslo *jemný* a jeho uváděné významy (zjednodušené):

- 1) *mající rovný a hladký povrch*,
- 2) *mírný a ušlechtilý*,
- 3) *mající malou míru vlastnosti smyslově vnímané*,
- 4) *přesně rozpoznávající podrobnosti*,
- 5) *mající nadprůměrně dobrou jakkost*.

Nezdá se, že lze (stále) pro význam 2, tj. *jemný* a jeho příklady uváděné ve slovníku) snadno dané adjektivum vystihnout některým z pěti uvedených vymezení, například v kolokacích *měkké pohyby*, *měkký hlas*, *měkká stupnice*, *měkké i aj*. Těžko lze takto například, použijeme-li prostou substituci (třeba pro první kolokaci *měkké pohyby*), přijmout kombinace **pohyby mající rovný a hladký pohyb*, **mírný a ušlechtilý pohyby*, **pohyby mající malou míru (pohybu?)*, **pohyby přesně rozpoznávající podrobnosti*, **pohyby mající nadprůměrně dobrou jakkost* apod. Užitéj *metajazyk*, bereme-li ho za daný, se při bližším pohledu tedy ukazuje jako matoucí a sémantický terén komplikuje ještě dále; do jisté míry je to dáno i nezáadoucí praxí užívat k definování synonym.

Obecná norma, že neznámé se má vykládat známým (a jednodušším) a že mezi obojím má být aspoň zhruba **ekvivalence** umožňující základní **substituci** analyzovaná definice daného adjektiva tedy nespěluje. I když se v době vzniku obou slovníků s jistou mírou posunu významu počítalo (přenesenost, obv. zkratka *přén.*), nikdy se co do hranic a zásad možný posun a jeho povaha nespecifikoval a uváděná praxe svědčí jak o odhadu co do jeho hranic tak nesystematičnosti v přístupu (ve sledovaných definicích je zkratka *přén.* použita zde ale jen jednou).

S tím úzce souvisí absence vyznačování **frazémů**, které se uvádějí mezi ostatní exemplifikací. Jen někdy se poznají podle toho, že jim slovníky bez dalšího přiřadí jakési stručné vysvětlení (které má ovšem k definici daleko), jinde ani to ne, srov. *měkké srdce* (kde vhodnější by jistě bylo *mít měkké srdce*) apod. Naproti tomu se slovníky snaží poměrně systematicky odlišit a (oborovou zkratkou) označit **terminologizované** kolokace, srov. *měkký porcelán* (keramický), *měkká zvěř* (myslivecky) *měkká souhláska* (jazykové). Ty bývají ještě zpravidla doprovovzeny zpřesňující poznámkou o významu, jejich (zřejmě) předpokládaný metaforický vztah a tedy přiřazení celé kolokace k tomu či onomu z uvedených tří významů je však často sporné (srov. např. *měkké i* proti *měkká norma*).

2.1.2. Pragmatika

Uvažovat u daných kolokací lze z pragmatických aspektů především častou **evaluativnost**, tedy hodnocení na škále „dobrý-špatný, příjemný-nepříjemný“ apod. Protože však samo adjektivum *měkký*, stejně jako většina adjektiv fyzických vlastností, je inherentně pragmatické (vedle ovšem typičtějších jako je *dobrý*, *hezký* apod.) a evaluaci vyjadřuje v běžném užití a základním významu vždy, je větší na kolokaci s ním, ať ustálených či neustálených, pragmatické a tedy evaluativní a subjektivní povahy. Určení platnosti daného adjektiva tu závisí plně na mluvčím a posluchači jeho vhodnost, resp. platnost nedokáže sám posoudit; do pocitů a odhadu mluvčího prostě „nevidí“. Jedním z významných testů evaluativnosti užití je možnost jeho platnost gradovat kombinací např. s adverbium *velmi*, srov. *velmi měkký polštář*. Poněkud paradoxně jedinou výjimkou jsou tu z (většiny) kolokací adjektiva *měkký* však termíny, které díky své ustálenosti být pragmatické a evaluativní *nemusejí* a obvykle také *nejsou*. Takto je význam kolokací *měkké dřevno*, *měkké i* či *měkká voda* dán uzuálně pevně a *každý*, a tedy jak mluvčí tak

posluchač, jim rozumí (zhruba) stejně a prostor pro subjektivní výklad je tu oproti většině kolokací měkký výrazně omezený, popř. neexistuje vůbec. Nelze tedy ani říct **velmi měkké* i apod. (srov. Čermák et al. 2005, 100n.)

2.1.3. Kritéria lišení významů: problémy

Jak oba slovníky liší sémantické spektrum svého hesla, podle jakých kritérií a proč zrovna v daném případě na tři významy, není jasné. V SSC se pouze (s. 644–5.) formulací, že první význam je „ten, který je nejběžnější, současný, má největší rozsah spojitelnosti a z něhož lze další významy nejlépe odvodit“ dozvídáme spíše deklarativně, bez jasného doložení, že u 1. významu se v rámci polysémie respektuje frekvence, synchronie, kolokabilita a „derivační“ šíře či základ. Jak se však postupuje u dalších významů, se už neříká. Že zmíněná a rozhodně centrální zásada kolokace, resp. kolokabilita (v SSC však stojí až na 3. místě), ověřitelná až dnes na velkém korpusu, mohla tehdy být nanejvýš jen odhadovaná, je zřejmé. Také se tu už nic neříká o tom, jak z takového výchozího významu „lze další významy nejlépe odvodit“.

2.2. Denotace adjektiva měkký

I exikální sémantika prohloubená a systematický popis sémiotické stránky lexému podle jednotlivých slovních druhů a typů dosud nenabízí (srov. ale Čermák 1994, 1997, 2001). Denotáty slov se tradičně jakžtakž ilustrují u substantiv, navíc obvykle jen u konkrét a o ostatních se většinou mlčí (zásadní problém denotátu u abstrakt se přechází mlčením a lze ho zřejmě pojmut především poukazem k průsečíku saussurových chápaných opozic v celém sémantickém, resp. lexikálním systému). Lze proto pracovně předpokládat, že jinde, aspoň u adjektiv označujících obecně jistou relaci, tj. k substantivům, se dají i jejich denotáty nějak odvodit od substantiv. Jak přesně, to je ale otevřená otázka. Jednou z neřešených otázek je existence opozice **konkrétum-abstraktum** i mimo substantiva, protože omezovat ji obecně jen na substantiva by lingvistu připravilo o užitečnou distinkci, jakkoliv je mimo ně poněkud jiné povahy, zprostředkovaná. U adjektiv je pak jasné zřejmě má souvislost například lexému *měkký* a **konkrét** (mající široce fyzický, smysly vnímatelný denotát) a naproti tomu například adjektiva *chytrý* a (také) **abstrakt** (mající široce pojatý nefyzický a smysly nevnímatelný denotát). V **extenzionální** definici takových adjektiv by bylo pak nutné představit celou makrořadu substantiv, na která se vztahují, či o kterých platí, pokud nebudeme chtít do prohloubenéjší definice pro některá adjektiva (zvláště *chytrý*) zapojit i ohledy pragmatické, zvláště u adjektiv **evaluativních**, a ty se extenzionálně vymezují nejasně. Intenzionální definice je vždy jakousi abstrakcí a zestručněním rekurentních vlastností, které mají společně denotáty, resp. objekty uvažované v definici extenzionální; lze-li tudíž přijmout vymezení extenzionální, lze přijmout z něj odvozené a na něm závislé vymezení intenzionální. V dalším se pokusíme distinkci konkrétní-abstraktní při popisu využít a protože budeme pracovat s maximální korpusovou konkordancí, bude to i jistý pokus vyjít tedy od extenzionálního přístupu a pro-

pracovat se postupným zobecňováním nakonec k definici intenzionální.

Adjektivum *měkký* je nesporně primárně (i historicky) adjektivním konkrétem, i ve slovnících se tak chápe (především v definici 1).

Je celkem zřejmé, že i svou sémiotickou povahu se adjektivum *měkký* přizpůsobuje v zásadě povaze substantiva v dané kolokaci. A je tedy také zřejmé, že pak na jedné straně kolokace *měkká kůže* je celá denotačně stále konkrétem, protože slovo *kůže* je konkrétem také, zatímco na druhé straně kolokace *měkké stíny* má už denotát abstraktní kvůli takové povaze lexému *stíny*. Odtud pak také zřejmé členění polysémie ve slovnících (viz slovníky výše).

Obecně je už v této fázi však zřejmé, že na úrovni sémantické je mezi oběma výrazy značný rozdíl. U konkréta typu *měkká kůže*, *měkké bláto* mluvčí užije adjektivum jen pro zdůraznění či (částeji) označení volby z alternativ (většina fyzických věcí může být buď měkká nebo tvrdá a mluvčí tedy jen označuje svou volbu, resp. aktuální platnost) a jde tedy o sémantický rys, který je inherentně přítomný už v popisovaném či hodnoceném substantivu. Adjektivum tu tedy nic sémanticky nepřidává a jen explicitně vyjádří to, co už je implicitně dané nebo běžně možné. Naproti tomu je situace u abstrakt jiná. Tam, např. u kolokace *měkká francouzština*, *měkká atmosféra*, se zapojením adjektiva do kolokace informace se přidává a protože takto označený rys či vlastnost není zpravidla, inherentně součástí významu substantiva, je takové pojmenování jak bohatší, tak zpravidla odlišné; v daných případech se tu zapojuje evaluativní pragmatika, protože mluvčí tu subjektivně hodnotí.

Podíváme se v dalším na dané adjektivum na základě korpusových dat, tj. skrze jeho kolokace (plný a anotovaný seznam viz Příloha).

2.2.1. Konkrétní významy adjektiva měkký

Substantivních kolokátů s konkrétním významem, s nimiž se *měkký* kombinuje, je v daném vzorku (SYNEK) většina, tj. cca 60 % (265). Abecedně sem patří tedy patří kolokace s těmito substantivy:

bahno, borovice, boty, box, brada, brusle, bříško, cesta, cibule, cíl, cosi, část, deka, děší, dlaně, dřevo, důlek, filtr, flanel, genitálie, hadr, hadřík, hedvábí, hliník, hmota, hobra, holubice, chléb, chlupy, jablko, jazyk, kedlubna, klín, klobouk, klůček, koberec, kolo, kombinéza, konstrukce, kosti, kov, kožesína, kráva, krupýň, křídla, kůže, labuťěnka, látko, lenoch, límeček, louka, lyže, máslo, maso, materiál, matrace, měč, mlsto, mosaz, mračky, mrtvola, nádoba, nádra, něco, negativ, nehty, noha, obinadlo, oblečení, obličej, obsah, ocas, olovo, opar, opěradlo, osuška, páda, patro, péra, peřina, písek, pleny, podložka, poduška, pohovka, pokrmy, polštář, popílek, porost, postel, povlak, prašan, prkno, proláklina, předmět, přikrývka, půda, pusa, rajčata, rty, ruka, řasení, řízek, samet, sedadlo, sláma, slín, smět, smh, sousto, srst, svět, svét, sýr, šidličko, ščtec, taška, těličko, tělo, terén, tkáň, tlapy, tráva, tužka, tvaroh, tvář, ubrousek, univerzálna, ústa, ústřížek, utěrka, vajíčko, vazba, věc, vedení (elektrické), vlna, voda, vrstva, vzduch, zavazka, zelenina, země, zemina, zrnitost, žáby, žena.

Syntagmatické struktury, ve kterých adjektivum vystupuje, jsou obě známé, s jednou výjimkou. Ve většinové struktuře A-S, tedy adjektivum-substantivum, kde je užito 193x, tj. v 73,7 % všech případů užítí, se adjektivum *měkký* kombinuje se substantivem v konkrétním významu. Řazeny sem jsou i případy substantiv jiných abstraktních (*vedení, místo, materiál* aj.), které však v daném výskytu význam konkrétní mají. Zajímavé je tyto případy srovnat se zastoupením konkrétních substantiv ve frekvenčním slovníku (Čermák et al. 2004), kde se sleduje jejich zastoupení pro názornost podle jednotlivých úseků s nejvyšší frekvencí (pořadí ve frekvenčním seznamu 1–100, 101–300, 301–500, 501–1000, slova vyskytující se v kolokacích s *měkký* jsou značena polotučně):

(1–100) *zem, místo, (101–300) svět, cesta, věc, ruka, muž, žena, hlava, oko, voda, (301–500) kniha, kolo, místo, (500–1000) materiál, lilin, tvář, tělo, síť, divadlo, vůz, noha, budova, čelo, stránka, dopis, nemocnice, stůl, noviny, jazyk, papír, kancelář, předmět, srdce, zbraň, pole, dokument, zboží, půda, výrobek.*

Ze zastoupení, které se může překvapivě zdát poněkud slabší (to však může být do jisté míry dáno vzorkem), je intuitivně zřejmě však i to, že řada konkrétních adjektivum *měkký* přijímat nemusí vůbec (*budova, kniha* ap.) a rozhodně tedy o něm nelze mechanicky prohlásit, že se kombinuje se všemi konkrétními (testováním dalších substantiv se může zastoupení rozšířit a asi i rozšířit).

Druhá kombinatorická struktura V-A (postverbální), tj. *verbum-adjektivum*, je zastoupená v korpusových datech mnohem slaběji (57 výskytů, resp. 21,5 %). Na rozdíl od předchozí (presubstantivní) struktury, kde bylo potřebné se podívat, jak to jsou různá a hojná substantiva obsazena, je zde situace obrácená. Významné, jakkoliv očekávané zjištění je, že vedle naprosto dominantního slovesa *být* se tu sporadicky objevilo pouze ještě sloveso *zůstat*, kolokabilita *měkký* je tu tedy minimální a silně restringovaná. Do celkového počtu jsou zahrnuty i případy eliptické typu

Ubírali pane se pa silnic, borke a bíje a pod mohuna - měkké - jako libuštrůka

Onou výjimkou (vedle obou velkých funkčních struktur), petrifikovanou a vázanou na pouhé dva tvary adjektiva v ustálených frazeologizovaných strukturách, je *dušit/uvážit do měkka, vajíčka na měkko* (celkem 5 výskytů). K nim patří ještě jeden zvláštní, resp. samostatný substantivizovaný úzus adjektiva *měkký* (také celkem 5 výskytů), srov.

držím to měkké, udeřil do měkkého, cosi/něco měkkého

V obou okrajových případech jde výlučně, na rozdíl od struktur většinových, o užítí pouze v singuláru.

Pokusíme-li se na základě zjištěného výskytu substantiv (viz výše, doplněno ze SYN2000) o kolokační profil adjektiva *měkký* v kombinaci se substantivy konkrétními, pak může, v podobě ovšem jen zhruba naznačené, vypadat takto:

1) Obecné:	věc, předmět
2) Nerosty ap.:	-minerály: mastek
-předměty ap. volné v přírodě: <i>sníh, voda, písek</i>
-kovy: <i>měď, hliník</i>
<i>země, louka, bahno, místo, cesta</i>
3) Terén-povrch/lokality:	<i>dřevo, hobra, kůže, kožešina, flanel, hedvábí, peří</i>
4) Materiál-hmota (ne/přírodní):	<i>oblek, límeček, boty, klobouk</i>
<i>postel, opěradlo</i>
<i>osuška, taška, plena, koberec, hadr, deka, polštář</i>
<i>popílek, chlupy, kosti</i>
5) Produkty-výrobky:	<i>šaty: tělo, nehet, dlaně, jazyk, tvář, nádra, klín, tkáň, ústa</i>
<i>-nábytek: žába, had</i>
<i>-jiný textil: maso, jablko, vajíčka, chléb, sýr</i>
<i>-jiné: cibule, jablko</i>
<i>sláma</i>
6) Biologické:	<i>člověk: sláma</i>
<i>-živočich: sláma</i>
<i>-jídlo: sláma</i>
<i>-rostlina, plod: sláma</i>
<i>-jiné: sláma</i>

Pozn.: mezi 3 a 4 jsou velké přechody

Protože se na první pohled může zdát, že adjektivum *měkký* má univerzální schopnost kombinovat se s libovolným konkrétním substantivem (viz však už poznámku výše), vyvstává otázka ověření tohoto zdání. I bez dalšího je však zřejmé, že to pravda není a že se například systematicky nekombinuje s tekutinami (**měkké mléko*).

Pro celý tento velký subtyp substantiv s konkrétním významem vyvstává systémove i lexikograficky závažná otázka formálních znaků a rysů, které by ho dokázaly jednoznačně nebo aspoň většinou odlišit od jiných. Je zřejmé, že se tu žádný takový formální rys jako valence neobjevuje. Naproti tomu se jako velmi přesvědčivá a užitečná jeví role **opozit** (na rozdíl od systémove zcela bezvýznamných synonym, na kterých byla do jisté míry postavena slovníková definice). Ukazuje se, že valná většina kolokací tohoto typu opozitum uniformně má a že je to adjektivum *tvrdý* (tedy *měkké dřevo* versus *tvrdé dřevo*). Všechny ojedinělé případy (celkem 15), které se tomuto pravidlu vymykají, zároveň signalizují buď kolokaci nestandardní, tj. výjimečnou sémanticky (posun, obvykle autorský, ne však vždy významově jasný), nebo už frazeologické, jakkoliv je slovníky dosud nezaznamenávají, srov. *měkký vzduch* (z kontextu není moc jasné, co autor chtěl přesně říct), *měkká žena* (?), *měkký déšť*, *měkký obličej* (*tvrdý obličej* ve smyslu „výraz“ je výrazněji frazém a není tedy opozitem), *tvrdá ústa* (není opozitem k *měkká ústa*), *měkká tvář* (*tvrdá tvář* není opozitem), *měkký svět* (?), *měkké oči* (*tvrdé oči* není opozitem), *měkká brada* (*tvrdá brada* není opozitem), *měkký cíl* (?), *měkká pusa*,

měkké rty (bojí široce synonymní neznamená pouze fyzickou tvrdost). Všechny tyto případy je proto tedy třeba klást zvlášť, ale pro svou nepočetnost nenarušují sémantickou pravidelnost tohoto typu s opozitem *tvrdý*. Zdá se tudíž, že poměrně spolehlivým indikátorem tohoto typu významu je právě standardní a obecná existence daného opozita, u jiných typů významů zdaleka ne tak zřejmá. Tam, kde tedy daná kolokace k sobě standardní opozitum má, tam užítím adjektiva, které má v zásadě primárně povahu stále **deskriptivní** (vedle téměř obecně přítomné **evaluativní**), se plní i role **selektivní**, která sděluje, která část vlastnosti na škále „měkký-tvrdý“ v daném případě pro dané substantivum platí.

Obecně se tu také uzřejme část povahy jevu **koselektce** významu (a tedy kolokátu) při samotné volbě komponentů dané kolokace (srov. i Sinclair 2004, 10n.). Je-li tedy sémantický rys „měkkost“ přítomný jak v samotném adjektivu (zde je to jeho podstata), tak v selektovaném substantivu, je to hlavní důvod a princip současně selektce obou kolokátů, resp. kolokační „hlavy“ a závislého kolokátu, a tedy vzniku dané kolokace. Právě zde je základ většiny běžných kolokací.

Stranou tu stojí zvláštní a ojedinelý případ kolokace **měkká konstrukce**, který vykazuje znaky termínu, kde zjevně opozitum může být *?pevná/odolná konstrukce*.

Dodejme ještě, že úzus adjektiva *měkký* se v zásadě vyhýbá kolokacím se substantivy konkrétními, která „měkkost“ mají jako inherentní a nutnou vlastnost; takový úzus by tedy byl redundantní. Pokud se tedy přesto vzácně objeví případy jako *měkká příkrývka*, *měkké peří* apod., neplní tu adjektivum sémanticky deskriptivní roli, ale například zdůrazňovací apod. Takovýto obrázek situace obecně však platí pouze pro konkrétní významy, u abstraktních je omezený a jiný (srov. obecně i výše 1.2).

Distribuce tohoto významového typu adjektiva *měkký* však naznačuje ještě jednu tendenci, a to v protikladu jeho hyperonymního užítí k hyponymnímu, která hned zřejmá být nemusí. Takto se zdá, že často platí, že stojí-li dané adjektivum u substantivního hyperonyma a má přitom k sobě i pravidelné opozitum (*tvrdý*), nemusí to platit pro odpovídající substantivní hyponymum, které k sobě opozitum mít nemusí, srov.

měkké/tvrdé dřevo x měkká/0 borovice (a ne tedy: *tvrdá borovice*, aspoň ne běžně),
podobně u páru hyperonyma/hyponyma *sníh/prašan, kov/měď* aj.

Zřejmě to souvisí s odlišnou a obv. obecnější, resp. nespécifickou povahou sémantiky hyperonym, proti nimž stojí hyponymum, které má příslušnou vlastnost (měkkost) už do svého významu zahrnutou implicitně, ne tedy dodávanou kontextem, a opozitum tudíž nepřipouští.

2.2.2. Abstraktní významy adjektiva *měkký*

Substantivních kolokátů s abstraktním významem, s nimiž se *měkký* kombinuje, je v daném vzorku (SYNEK) 120, tj. cca 27,4 %. Abecedně sem patří tedy patří kolokace s těmito substantivy:

atmosféra, bossanova, číslo, d'ňb, data, deep house, drosén, dopad, dotek, ekonomika, energie, euro, francouzština, gradace, hlas, hlásky, chorus, i. já, jádro, jazyk, jízda, jméno, konec řádku, konec stránky, kontrast, let, linie, lob, melodie, mezosoprán, muzika, norma, obdoba, objetí, odpružení, odstín, osvětlení, paragraf, píseň, pleskáni vody, plnost, pokuckávání, politika, pomografie, postup, povaha, povzdech, princip, projev, prostor, předpis, přistání, přístup, přízvuk, punk, reprodukce, rozsah, sklopení, slovenština, socialismus, stín, stíny, sířh, stupnice, světo, sytos, sytosť, šustot, technologie, tenor, tón, toskánské světo, úsměv, varianta požadavku, věc, vítr, vokál, vůně, zákonodárství, zdroje, zóna, zvuk.

Syntagmatické struktury, ve kterých dané adjektivum vystupuje, jsou stejné jako u konkrét. Ve většinové struktuře A-S, tedy presubstantivní, adjektivum-substantivum je užito 110x, tj. v 93,7 % všech případů užítí adjektiva *měkký* se substantivem v abstraktním významu. Toto číslo je významně vyšší než u konkrét.

Důležitě je přitom docenit fakt, že na jedné straně je abstraktních substantiv obecně v lexikonu, oproti konkrétním, několikanásobek, na druhé straně však vytvářejí kolokace s adjektivem, které je primárním významem konkrétní povahy. Celkový úhrn tohoto typu kolokací je však nižší než u konkrét, tedy adjektiva *měkký* s konkréty. Případy s posunutou, prepolarizovanou platností substantiva jako u konkrét (viz tam *vedení, materiál*), se tu nevyškytují. I zde je zajímavé tyto případy srovnat se zastoupením abstraktních substantiv ve frekvenčním slovníku, kde se sleduje jejich zastoupení pro názornost podle úseků s jen nejvyšší frekvencí (pořadí ve frekvenčním seznamu 1–100, 101–300, 301–500, slova vyskytující se v kolokacích s *měkký* jsou značena polotučně):

(1–100) rok, strana, den, doba, místo, práce, firma, vláda, svět, město, cena (101–300) slát, koruna, případ, život, milión, procento, zákon, část, tisíc, hodina, konec, cesta, republika, systém, věc, slovo, řada, skupina, situace, trh, škola, otázka, týden, možnost, právo, podnik, banka, oblast, peníze, měsíc, způsob, úřad, výsledek, zájem, informace, program, služba, ministerstvo, změna, volby, počec, lili, síla, většina, minuta, výstava, miliarda, vztah, podmiňka, chvíle, hra, klub, důvod, stav, divadlo, politika, návrh, rada, smlouva, činnost, názor, jméno, (301–500) zápas, hodnota, bod, fond, soud, soutěž, válka, obchod, ulice, vedení, policie, rodina, prostor, zpráva, funkce, proředeck, byt, vývoj, cfl, akce, výuka, organizace, obraz, století, akcie, projekt, druh, obec, prostředi, úroveň, výkon, polovina, typ, pravda, rozhodnutí, skutečnost, období, hlas, závod, zařízení, řešení, pomoc, smrt, noc, hranice, začátek, dohoda, role, pohled, centrum, parlament, forma, komise, unie, zdroje, rozulí, krok, číslo, dílo, podpora, náklad, výše, míra, zahraničí, majetek, postup, směr, potřeba, spolupráce.

Na první pohled je tu ovšem zřejmé, že adjektivum *měkký* zdaleka nevstupuje do kolokací ani s většinou substantiv abstraktních, jako je tomu u konkrét. Sémantický posun, na kterém je založena existence těch významů adjektiva *měkký*, které mu umožňují vytvářet kolokace s abstrakty, není tedy nijak pravidelná ani závazná. Sémantickou kolokabilitu v tomto typu významu lze tedy vymezit jen výčtem těch tříd substantiv, která se jí účastní. Pozoruhodné je členění těchto tříd do dvou velkých, (I) té, která věcně souvisí se smysly, kdy „měk-

kosť" vyjadřovaná adjektivem patří primárně do oblasti *hmatu* (měkký desén u látky), jsou tu však i *smyslové* oblasti jiné, obecně pak související tak jako tak s konkrétními denotáty; a dále (II) té, která takovou smyslovou souvislost, tedy s některými ze smyslů; v žádném případě nemá (měkká data) a jde o číselně „abstraktní“ abstrakta. Ždá se, že předešlým u nich se projevuje tendence k *terminologizaci* (měkký konec řádku). Těchto kolokací se zřejmě neúčastní substantiva pro chuť a jen velmi málo substantiva pro čich, obecně pak všechny výrazy, jejichž pojmy jsou exaktní a nepodléhají (snadno) *evaluativnímu posunu* (*rejstřík, idenita, absence, smrt* aj.), anebo naopak proto, že s výraznou evaluativností jasně souvisejí (*smůla, nouze, chaos*). Takto je například neobvyklé, a korpusová data ho nenabízejí, spojení typu *měkké ministerstvo*, jakkoliv si ho v evaluativním smyslu lze představit. V jistém smyslu je také závažné, že zastoupení abstrakt majících *dynamickou povahu* je oproti zastoupení statických větší (*jednání, postup*). Skutečné hranice tohoto typu úzu, které jsou potenciální, je však možné zjistit jen testováním v terénu.

Dodejme ještě dvě poznámky. Všechny případy (II) však výrazně jeví znaky široce pojaté antropomorfizace, slova a pojmy, které označují, vždy nějak souvisejí s lidskou činností nebo vztahy, takže i snad méně jasný výraz *měkká energie* souvisí nějak s mírou úsilí člověka. Vedle toho je zajímavé, že se tu objevuje poměrně velké množství hyperonym vedle svých hyponym, srov. *hudba* vs *bossanova, hlas/zvuk* vs *hláska* aj.

V přehledu lze zhruba relevantní kolokační třídy u abstraktních substantiv dělit takto:

- 1) **Smysly:** -sluch: *hudba, francouzština, hlas, hláska, mezzosoprán, tón*
 -hmat: *desén, číslo (soulož), jízda*
 -zrak: *vzhled, linie, stín, reprodukce, sytost, světlo, stupnice*
 -čich: *zrnitost, vůně*
- 2) **Instituce:** *vláda, komise, právo, peníze, ekonomika, politika, zákonodárství*
- 3) **Činnosti:** -pracovní: *dohoda, postup*
 -zábava aj.: *hra*
- 4) **Modality:** *možnost, prostředí, podmínka, úroveň, standard, varianta*
- 5) **Informace:** *data, projev*
- 6) **Vztahy:** *atmosféra*
- 7) **Jevy:** *energie, pohyb*
- 8) **Čas:** *konec*
- 9) **Abstraktní smyslové výrazy (hyperonymní):** *forma, čich, prostor*
 i, zdroj, konec řádku
- 10) Jiné:

Menšinová postverbální struktura V-A, tj. verbum-substantivum, je opět podle očekávání zastoupena málo (8x), a není oproti konkrétním pestrější, srov. *být měkký* (7x), *připadat měkký*, resp. *měkčí* (1x).

Výskyt, resp. možnost užití opozit k testování typu významu je u abstrakt jiná. Je v zásadě menší a proti kolokacím s konkrétní je v zásadě nesystémová; má ji necele polovina případů. Neexistuje tedy

**tvrdý trh*, **tvrdá francouzština*, **tvrdá reprodukce*, **tvrdý odstín*

Pokud se zde opozita vyskytují, bývá to však opět překvapivě často adjektivum *tvrdý*. Při neustáleném, ad hoc úzu nebývá ovšem snadné opozitum určit už proto, že daná kolokace není ani autorsky jasná, srov.

Strawberry Skies s *textem Bradleyho Strattona posluh hucům* s *-měčtma* > *ošma jako by tlumotí starerovský bug beat*

Obecně ale není často jasné, proč tu opozita chybějí (měkký/*tvrdý vkus, měkká atmosféra/*tvrdá atmosféra), k zobecnění se tu nic nenabízí. Pro lexicografickou interpretaci se kritérium opozitnosti jeví v tomto případě tudíž jako nespolehlivé.

2.2.3. Termíny v kolokacích s adjektivem měkký

Napříc konkrétní i abstrakty jdou kolokace, které se staly **termíny** (zde jsou z nich ovšem vyděleny); jejich celkový počet je cca 89, tj. asi pětina (20,3 %), což je poměrně značné množství. Nejistota co do označení něčeho za termín je dána nejistotou, jak se ten který pojem chápe v příslušné disciplíně, a není to tedy otázka lexicografická či (zdaleka nevyhovující) evidence ve slovnících; navíc mnohé nové termíny nejsou zaznamenány v obecných zdrojích nikde jinde než v korpusu.

Obecně se ukazuje, že termíny zapojující adjektivum *měkký* se rekrutují ve zhruba stejné míře pro konkrétní i abstrakta, srov. *měkká lyže* versus *měkký trh*.

Typologie tohoto typu termínových kolokací není jasná, kolokace mají svou distribuci (ve srovnání s oběma přehledy typů u konkrétní a abstrakt, viz výše) spíše náhodnou (viz Přílohu).

Je pochopitelné, že termíny obsazují pouze syntagmatickou strukturu první, tj. z hlediska adjektiva presubstantivní.

Podobně se tu vyskytují i opozita (*měkké i a tvrdé y*, *měkká voda* a *tvrdá voda*), ne však systematicky. Takto se zdá, že např.

tvrdý trh, cíl, data, negativ, reprodukce, sytost, zdroj energie, tvrdá technologie

se neuzívají a jsou odkázány do oblasti jazykové potenciality. Opozita tu přitom můžou být zapojena dosti různá, srov. *měkká energie* (*neagresivní/bezpečná*), *měkké trhy* (*nekonkurenční*).

2.2.4. Adjektivum měkký ve frazémách

Kromě případů výše je tu více méně zřetelných frazémů celkem 19; pro jejich malý počet si je zde uvedeme všechny.

- 5: *To beru velmi vážně a nemám být - měkký> Ale na druhé straně se nemám vytrhnout*
10: *spojené s předváděním a přednáškou. Jsem člověk - měkký> Pokaždě je mi předváděcí lha líto*
17: *Jsem si říkal, že letos se na to vykašlu, ale jsem - měkký> Uvědomujete si, nikolik tuce ovlivňuje mě, dě*
44: *Poslouchajte, slečna Měgi! Když se v životě moc - měkká>, lidi vás využívají. To si pamatujte! Když chcete*
50: *mmolými vůněm jako člověk, zbožný, ale - měkký>, muž kompromisu. Arcibiskup Boian je přínucen*
68: *proto, že si myslím, že lidé - měkká jsou taková. <Měkký>, přispůsobiví, slabí, a proto chůvi, zradní a*
90: *lhal a ti jeho kamarádi nebyli tenkrát tak tuze - měkký>! Když ten Pithart neshýšel travu růst! Byli bychom*
92: *Nejvíce jí vadilo, že manžel byl¹ takový - měkký>„. Cte se popisovala jako autoritativního, razného*
93: *avšak po prohlášení obžalované B., „že je moc - měkký>“„, souhlasil i též a společně se opřeli do svých*
94: *ze znamení Rjby – měla by být víc intuitivní, „ - měkký>“, cílivější a možná někdy i depresivnější.)*
95: *trněňa Franka Duse je „neuvěřitelně - měkký>“ a „nema v karate žádnou kvalitu“*
135: *Nový hlavní konstruktor Mšim byl však - měkký>, a nerozhodný. Projekt I – I nedokonal.*
172: *práve tak bezmocný jako ten nesmělý a - měkký> člověk, jímž opovrhoval.*
289: *umí plést hebké svetry, v polštici rozhodně - měkká> není,“ soudí znalci, kteří bedlivě sledují její*
377: *donou Manuehou nijak zvlášť nestál, „mám totiž - měkké> srdce, padre.“ „Měkké srdce je dobrá věc, synu*
378: *dobrá, že jste udělala dobře, ale máte příliš - měkké> srdce!“ Vtom Luzeňské přivedly tři ženská stvoření*
379: *„Ale na druhé straně mi teď došlo, že má - měkké> srdce (vždyt zatáhla svou toloznost před úbětečkem*
380: *nestál, „mám totiž měkké srdce, padre.“ „ - měkké> srdce je dobrá věc, synu, ale v případě vaší ženy*
381: *za roh ve snůvka Trajer Luke, mužem s - měkkým> srdcem. Svědčí o tom i jeho vztah k manželce,*

Nejčastěji je tu frazém být měkký (na někoho/v něčem), někdy v transformaci, tvořící protiklad k častějšímu být tvrdý (na někoho), kromě toho se tu objevuje frazém mít měkké srdce, popř. jeho nominalizace.

Původní význam komponentu se tu dá odhadovat těžko a u frazémů to synchronně ani nemá cenu. Oba mají k sobě opozitum zapojující adjektivum tvrdý. Pro vydělení kolokace jako frazému slouží běžná kritéria (viz např. Čermák 1994, Filippec et al. 1985).

3. Závěry

3.1. Kolokace adjektiva měkký a jejích typy: obecné poznámky a shrnutí
Je zřejmé, že k navržení sémantického profilu lexému a tedy i způsobu, jak členit jeho polysémii, je třeba užít komplexní přístup. Jeho základem bude nejen podkladový úhm reálných kolokací, ale (a to je proti stávajícím slovníkům novum) i zobecnění hlavních a reálných kolokačních tříd, na kterých jsou tyto kolokace postaveny. Je zřejmé, že až druhotným kritériem členění tohoto sémantického spektra můžou být ty formální aspekty (jako valence), které se nabízejí (u daného

adjektiva se však nenabízejí). Ke stanovení těchto zobecněných kolokačních tříd vydatně a vždy poslouží široká sémiotická klasifikace, užitá i zde. U substantiv se tu uplatnila z jejich 4–5 širokých makrotříd (člověk, živočich, věc, konkrétní, věc abstraktní, místo) především třetí a čtvrtá. U jiných slovních druhů je užitečné postupovat obdobně a v úhru dat hledat, co je v nich zobecnitelné, a ne tedy spoléhat na nějaké apriorně dané (a tedy nespolehlivé) třídy navrhované různými teoretiky bez znalosti korpusu (ti se zpravidla neomylně mylí).

Jako pomocné kritérium se ukázalo částečně (jen pro jeden ze sledovaných významů) hledání a výskyt opozit. Jejich problém je v tom, že přes svou užitečnost (naznačují systémové mikrovztahy v lexikonu) nejsou v lexikonu všude. Do jisté míry je může u adjektiv, popř. substantiv suplovat i užití negace, která však může být příliš široká a tudíž nespecifická (srov. i některé adjektivní negativní atributy dál v přehledu).

3.2. Sémantický profil adjektiva měkký ve světle korpusových dat

Schématicky a zobecněně lze zkušenosti z analýzy konkordance adjektiva měkký a v ní obsažených jeho kolokací shrnout do následujícího přehledu. Důraz se tu klade pochopitelně na kolokabilitu adjektiva s různými typy substantiv, nezachycuje se však na jedné straně neotevřenost jednotlivých podtříd (otevřená je především třída 1), zatímco ostatní se jeví spíše jako zavřené; třída 4 přitom zachycuje svou orientaci na termíny v podstatě pouze jednotliviny. Je zřejmé, že tu s černobílou a jasně členěnou klasifikací nevystačíme, korpusová data mají i zde jasně škálovitou povahu (řada případů řazených do jedné skupiny má přechodnou povahu a dá se aspoň zčásti reinterpretovat ve prospěch jiné), takže segmentace sémantického spektra daného adjektiva musí nutně vypadat jasnější, než toto spektrum ve skutečnosti je. Přesto se o ni lze, především z důvodů kvazi-lexikografických, pokusit. Všepodmiňujícím základem je pochopitelně syntagma-
tika lexému (zde úhm jeho kolokací v kontextu), frekvence jednotlivých případů a z nich vyrůstajících typů. Zatímco pro četnost jejich kolokací lze za základ sémantiky adjektiva měkký považovat nesporně význam 1, za jeho prototypický profil musíme považovat rozšířený profil složený z významů 1 a 2; zbyvajících typů významů jsou už málo frekventované. K dokonalému zpracování sémantiky jakéhokoliv lexému by tedy nesporně měla patřit i spolehlivá informace kvantitativní, tedy především o frekvenci.

1) SCHOPNOST a ÚČINEK konkrétní fyzický pro agenta (živ): pod vlivem tlaku n. síly snadný tvarovat, krájet, řezat či skládat, pružný, elastický a neodolný

- a) hmota, materiál, výrobek: s hladkým povrchem a příjemný na dotek
b) předmět, výrobek: zaoblený, ne hranatý
c) ovoce ap.: velmi zralý
d) jídlo: uvařený, připravený k jídlu

2) **ÚČINEK konkrétní/abstraktní fyzický, zvl. akustický, vizuální a hmatový, na receptora (ne)živ):** mající příjemnou vlastnost zahrnující spíše jemný účinek či kontrast než ostrost, vyhraněnost

- a) hlas, zvuk: *tichý a jemný*
- b) déšť ap.: *ne silný ani prudký*
- c) kontakt, pád, úder: *neprudký*
- d) konsonant: *vyslovovaný jako fríkativa, třený*

3) **ÚČINEK abstraktní psychický na receptora (živ):** sympatický, shovívavý a soucítivý, někdy přehnaně

- a) slova, jazyk: *ne příkrý ani rozzlobený, smířlivý*
- b) člověk v jednání/projevu: *smířlivý v politice n. nerozhodný, neprázdný*
- c) norma, rozsudek: *neprísrný, nezásadový*

4) **ÚČINEK konkrétní/abstraktní jiný na receptora (živ):**

- a) nápoj a jiná látka: *působící slabou měrou*
- b) trh, měna, zboží: *klesající na hodnotě*
- c) voda: *bez minerálů (a nevhodná mj. na holení)*
- d) droga: *nenávyková*
- e) radiace: *málo pronikavá*
- f) pornografie: *spíš náznakově, neexplicitně erotický*

3.3. Poznámky a srovnání s frekvenčním slovníkem

Zvláště ve významu 4 jsou v sémantickém profilu adjektiva *měkký* často přítomny termíny, které je třeba označovat. Evaluativnost tu explicitně zachycena není, je větší povahy v důsledku povahy samotného adjektiva. Pouze u termínů (především významy 4) apriorně uplatněna nebývá. Podané schéma významového spektra adjektiva *měkký* je pochopitelně jedno z možných, avšak na rozdíl do předchozích popisů žádný z jeho významů snad neopomíjí a je tedy deskriptivně úplné a (snad) adekvátní. Užité zkrácené a pragmaticky pojaté způsoby záznamu, které lze snadno rozvést (popis by se ovšem rozrostl), jsou především systémove dvě: ve významu 2 jsou takto sloučeny dva a dva aspekty dohromady, tj. jak na jedné straně jinde od sebe lišená životnost (významy 1,3,4) a neživotnost (sloučeno u významu 2), tak na druhé straně konkrétnost a abstraktnost (sloučena u významu 2 a 4). Podobně by bylo možné dále rozvádět užitou a užitečnou dis-tinkci agens a receptor, ale obecně je snad zřejmá.

Jakkoliv se tu specifická pozornost roli kontextu, která se předpokládá, nevěnovala, je zřejmé, že je u různých případů různá, často ji nelze zminimalizovat na pouhou binární kombinaci, resp. kolokaci typu adjektivum-substantivum apod. a je třeba ji posuzovat ad hoc a podle toho i upravovat rozsah potřebného kontextu.

Proti takovému obrazu sledovaného adjektiva může být ještě poučné uvědomit si, jaká je skutečná **frekvence** jeho nejčastějších kolokací v plném korpusu (SYN2000). Ukazuje, jaký je jeho dnešní centrální úzus (kde některé termíny jsou

okrajové, jiné naopak centrální), tak že jeho jádro je stále v konkrétních (odhadem až 3/4). Ukazuje ale také kupodivu mj. znepokojivě třeba i to, že český pravopis uživatele stále trápí a není zažitý, či naopak jeden frazém že je velmi běžný apod. Uváděny jsou tu jen nejčastější kolokace se substantivy s prostou frekvencí:

voda (162), dřevo (149), droga (100), tkáň (99), maso (98), sýr (92), materiál (83), srdce (46), tvaroh (43), světlo (41), salám (27), hmota (39), íreón (39), tužka (37), klobouk (34), í (30), půda (30), boja (29), salám (27), přistání (24), hlína (23), chléb (17), postup (15), přístup (12), bláto (10), podložka (14), hadřík (14), hadr (9).

- Aprésian J. D., 1974, Regular Polysemy. *Linguistics*, 142, 1974, 5–32.
- Cruse A., 2004, *Meaning in Language*. 2nd ed., Oxford UP, Oxford.
- Čermák F., 2000, Jazyková nominace: povaha a souvislost některých univerzálií v sémantice a morfologii (polysémie, derivace a kompozice). *Slovo a slovesnost*, 61, 2000, 249–256.
- Čermák F., 2001, Sémiotika slovníku. In *Lexicographica* '99, eds. S. Ondrejovič, M. Považaj, Veda, Bratislava, 114–125.
- Čermák F., 2002, *Types of Language Nomination: Universals, Typology and Lexicographical Relevance*. In *Proceedings of the Tenth EURALEX International Congress EURALEX 2002*, eds. A. Braasch, C. Povlsen, Center for Sprogteknologi, Copenhagen, 237–247.
- Čermák F., 1994, Semiotic Lexicon and Dictionary. *Linguistica Pragensia*, 1, 31–42.
- Čermák F., 1994, Idioms. In *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*, ed. P. A. Luelsdorff, J. Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 185–195.
- Čermák F., 1997, Semiotic Lexicon and Dictionary. *European Journal for Semiotic Studies*, Vol. 9 (3,4), 489–508.
- Čermák F., J. Holub, 2005, *Syntagmatika a paradigmatika českého slova I Valence a kolokabilita*, Karolinum, Praha.
- Manuál lexikografie*. 1995. Eds. F. Čermák, R. Blatná, H+H, Praha.
- Frekvenční slovník češtiny*, 2004. Eds. F. Čermák, M. Křen, Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Český národní korpus – SYN2000, 2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný z World Wide Web: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.
- Český národní korpus – Vzorek českého jazyka a literatury ICD-Rom]. (2001) Ústav Českého národního korpusu, Praha.
- Filipec J., F. Čermák, 1985, *Česká lexikologie*. Academia, Praha.
- The Compact Edition of the Oxford English Dictionary*, 1986 (1. vyd. 1971). Oxford UP, Oxford.
- Slovník spisovného jazyka českého, 1960–1971*. NČSAV/Academia, Praha. (=SSJČ)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 1994. (2. vyd., 1. vyd. 1978) Red. J. Filipec, F. Daneš, J. Machač, V. Mejstřík, Academia, Praha. (=SSČ)
- Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*, 2000. Eds. Y. Ravin, C. Leacock, Oxford UP, Oxford.
- Ravin Y., C. Leacock, 2000, Polysemy: An Overview. In *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*, eds. Y. Ravin, C. Leacock, Oxford UP, Oxford, 1–29.
- Sinclair J., 2004, *Trust the Text. Language, Corpus and Discourse*. Routledge London, London.

1. Slovníky a jejich popis

SSJČ měkký před. (2. st. měkčí) (op. tvrdý)

1. *povolující pod tlakem, málo odolávající tlaku*: m. chléb; m-é maso; m. klobouk; m-á dlaň; vejce (vařené); m-á kůže jemná; ulehnout si do m-é trávy hebké; děvčata m. límeč neskrobený; m-á kůže jemná; kočka padne vždycky na m-o lehce; *tečh*. m-á pájka předou m. len (Erb.) hebký; m-é těsnění, těsnivo; *hut*. m-é patro zadní část patra, velum (*jaz.*); s nízkým bodem tavení; m-é těsnění, těsnivo; *hut*. m-é patro zadní část patra, velum (*jaz.*); za účelem snížení její tvrdosti před mechanickým zpracováním; *keram*. m. porcelán pálený při nižších teplotách; *anat*. m-é patro zadní část patra, velum (*jaz.*); *med*. m. vřed jedna z nakažlivých pohlavních chorob; *vod*. m-á voda obsahující malé množství soli vápenatých a hořečnatých (zprav. dešťová); *les*. řem. m-é dřevě vo mající nižší měrnou váhu a snáze obrobitelné, ale též méně trvanlivé (např. smrkové, jedlové, vrbové); *mysl*. m-á rána, rána na měkko (ps. též naměkko) do zaživacího ústrojí; *bot*. sverep m.; medyněk m.; *podn*. *hosp*. m-á norma pracovního výkonu stanovená příliš nízko
2. *vzbuzující na pohled n. na poslech dojem jemnosti*; něžný, mírný, jemný; m-é pohyby; m-é obrysy; m-é stíny; m. úhoz; m. hlas, tón; m-á výslovnost; *hud*. m-á stupnice mollová; *tot*. m. negativ s mírnými přechody mezi světlý a stíny; m. papír pro kopírování tvrdých negativů; *jaz*. m-á souhláska; m-é i jota; m. jer; m. vzor pro ohýbání slov s měkkou koncovou n. s měkkou kmenovou souhláskou; m-é skloňování podle měkkých vzorů
3. *podléhající snadno citu*; *citlivý, soucitný, dobrácký, ústupný, poddajný, povolný*: m-é srdce; m. člověk; m-á povaha; m-á výchova rozmazlující; naladit někoho na m-o (ps. též naměkko) dojmout; *mysl*. m-á zvět. kt. se po zranění brzo složí a rychle zhasíná; m. pes kt. se bojí bití a snadno se cvičí; — *přísl. měkce* (2. st. měkčejí): m. ležet, našlapovat; pohládl ji m. po tváři zlehka, jemně; m. střítet na branku slabě; m. vyslovovat; m. zvlhžený kraj nevysoko, málo; mít m. ustláno, *přen*. mít pohodlný život; **měkko**: bylo mu m. u srdce byl dojat; — podat. **měkkost**, -i ž.: m. peří; m. tónů; povahová m.

SSČ měkký před. (2. st. měkčí) (# tvrdý 1, 2, 6)

1. *podléhající se, málo odolávající tlaku*: měkké pečivo; měkké maso (# tuhé); měkký tvaroh; měkká látka; (uvařit) vejce na měkko (i naměkko); prát v měkké vodě obsahující málo minerálních látek; měkké dřevě snadno zpracovatelné; měkká norma stanovená příliš nízko *anat*. měkké patro zadní část patra
2. *vzbuzující dojem jemnosti*: měkké pohyby; měkká náruč; měkký tón; *jaz*. měkké i; měkká souhláska; měkký vzor pro ohýbání slov zakončených měkkou hláskou (-e, -j, -š, -ž ap.)
3. *citlivý 2, soucitný, povolný*: měkký člověk; je hned na měkko; **měkce** přísl. (2. st. -čejí): přistát měkce padákem; **měkkost**, -i ž.; **měkoučký, měkounký** před. *zdrob. expr.*; **měkoučce, měkounce**